

Domdenken?

Jaap van der Stel

Verslaving jaargang 4, nummer 1 (2008) p. 18-20

Zo af en toe beluister ik op de radio een voorlichter uit de verslavingszorg die voor de zoveelste keer de vraag moet beantwoorden hoe het toch komt dat jongeren zoveel drinken. Ja, hoe komt dat eigenlijk? De voorlichter - bijvoorbeeld Victor Everhardt van het Trimbos-instituut - blijkt het niet te weten, al wijst hij op allerlei 'factoren': psychologische, sociologische, economische, culturele ... Wijzer word je er niet echt van. Bovendien rept de voorlichter vaak over 'factoren' die ook voor zoveel andere sociale problemen gelden; het onderscheidend vermogen ervan is meestal nihil. Mijn stelling is dat de voorlichters met de handen in het haar zitten doordat onderzoekers hun werk niet goed genoeg doen.

Sommige dingen moet je in alle toonaarden herhalen: wetenschappers willen verklaringen geven voor verschijnselen en daartoe moeten ze op zoek gaan naar mechanismen. Je kunt het drankgebruik van jongeren onderzoeken vanuit een systeembenadering. Alles is immers een systeem en - waarschijnlijk met uitzondering van het heelal - zelf weer onderdeel van een meer omvattend systeem. Om een systeem te onderzoeken, moet je uitzoeken uit welke onderdelen het is samengesteld, wat de omgeving van het systeem is, en welke relaties de onderdelen met elkaar én met items in de omgeving hebben. Concrete systemen zijn echter dynamisch: pas als we tevens inzicht hebben verkregen in de mechanismen ervan - de processen die ervoor zorgen dat het systeem werkt, of die ertoe bijdragen dat het systeem niet meer naar behoren verloopt - mogen we tevreden zijn. Het biedt namelijk perspectief om welbewust in te grijpen.

Zo simpel als het hier beschreven staat, zo ingewikkeld is het in werkelijkheid om concrete systemen te onderzoeken. Probeer maar eens te achterhalen hoe het komt dat zoveel jongeren zoveel drinken. Hoe het komt dat in hun drinkgedrag flinke veranderingen zijn opgetreden. Waarom ze zich in heel korte tijd ladderzat drinken en daar een wedstrijdelement in aanbrengen. Wat de achtergrond is dat, met vroeger vergeleken, nu ook meisjes zich klem zuipen, tot een coma aan toe. Waardoor de overheid in de ogen van critici 'niks' doet, 'goede' voorlichting niet werkt, ouders zich hulpeloos opstellen en van de overheid ondersteuning verlangen in plaats van hun rol als opvoeder kritisch te bekijken. Bedenk daarbij dat de werkelijkheid een complexe, gelaagde structuur heeft: processen verlopen niet alleen op een bepaald niveau, maar ook tussen verschillende niveaus - in twee richtingen.

Daar komt nog bij dat we ons mechanismen niet mogen voorstellen als lineaire ketens, waarin een enkele oorzaak geheel voorspelbaar een reeks van gebeurtenissen in gang zet, zodat je eigenlijk alleen maar op zoek hoeft te gaan naar een ultieme oorzaak. Er zijn causale mechanismen, maar mechanismen die niet causaal zijn, niet-lineair verlopen, en waarin interacties en kansen de boventoon voeren, treden veel vaker op. Voeg daaraan toe dat complexe gebeurtenissen die op verschillende niveaus van de werkelijkheid betrekking hebben, bijna altijd meerdere oorzaken hebben die op een uiterst ingewikkelde manier van invloed zijn op het concrete beloop van processen, en dus op hoe een systeem zich feitelijk gedraagt. Ik snap maar al te goed hoe moeilijk het is om de mechanismen van zoiets als het drankmisbruik van jongeren echt goed te begrijpen.

Helaas vinden veel onderzoekers de werkelijkheid zó complex dat ze de zoektocht naar mechanismen laten varen. Ze stellen zich tevreden met een oppervlakkige benadering. Onderzoekers die de vage term 'factor' frequent bezigen zonder precies aan te geven wat ze daarmee bedoelen, en wat de beperkingen ervan zijn, geven mij te denken. Als vervolgens blijkt dat ze zo'n ingewikkeld probleem als het forse drankgebruik onder jongeren proberen te tackelen door op zoek te gaan naar de 'factoren' die - blijkens statistische analyses - 'van invloed' zijn op het probleem, zonder zich vervolgens af te vragen hoe die 'factoren' dat probleem bewerkstelligen, word ik mismoedig. Zo kom je niets of niet genoeg te weten over de werking en de ontwikkeling van concrete systemen. Je kunt vast wel een correlatie vinden tussen bijvoorbeeld de 'factor' schuldgevoelens van werkende ouders en gebroken gezinnen én de 'factor' vergoelijken van alcoholgebruik van de kinderen, waarover voorlichter Rob Bovens van het NIGZ rapporteert in de Volkskrant. Maar hoe werkt dat dan? Het verkeerde antwoord is meestal dat om die vraag te beantwoorden men weer op zoek moeten gaan naar andere - nu nog onbekende - factoren.

Ben ik niet te negatief gestemd over de gang van zaken in het onderzoek, en onderschat ik het belang van op 'factoren' gerichte analyses? Laten we het hopen. Ik geef toe: er is niets tegen het verzamelen van data; hoe meer hoe liever. Maar het verzamelen van data, zonder goed onderbouwde hypothesen die erop gericht zijn stap voor stap de mechanismen bloot te leggen van het onderzochte verschijnsel, leidt tot datafetisjisme. Uit de (statistische) analyse van data spruiten slechts oppervlakkige inzichten voort over de werkelijkheid. Zeker, je vindt correlaties tussen allerlei 'factoren', en je kunt op basis daarvan heus wel enkele prognoses doen over hoe het manifeste gedrag van een systeem zich zal ontwikkelen als je een factor wijzigt. Maar dat je daarmee mechanismen over het hoofd ziet - zoals hoe individueel gedrag tot stand komt in een specifieke sociaal-culturele context - wordt voor lief genomen. Diepgaande kennis over de mate waarin en de wijze waarop je systemen kunt beïnvloeden blijft achterwege. Ik vind dat een symptoom van dom denken, en de impliciete boodschap van de onderzoekers aan de preventiewerkers die het drankmisbruik van jongeren willen beïnvloeden, is nog steeds: doe maar wat, en kijk wat er gebeurt. Zo gaat het al jaren. Gelukkig zijn er in een samenleving ook mechanismen werkzaam die - zonder overheid of verslavingszorg - bijdragen aan herstel of normalisering. Het kan dus zo zijn dat over vijftien jaar het drankmisbruik onder de jeugd is verdwenen, al weten we ook dan niet hoe dat in zijn werk is gegaan.